

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗМІН У РФ НА ЇЇ ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ

І. А. Павленко

Агресивна зовнішня політика, яку Російська Федерація проводить останнім часом, та її спроби «імперського реваншу» ґрунтуються насамперед на внутрішніх чинниках. Серед них – глибока демографічна криза, яка, зважаючи на різні обставини, в принципі, не може бути вирішена. Висловлюється припущення, що гібридна агресія проти України, а також політика агресивного втручання в сусідні з Україною держави – Білорусь і Молдову, є одним із наслідків боротьби Росії за збільшення власних ресурсів, своєрідною політикою виборювання нових колоній, але вже у західному напрямку – у Європі. Це також зумовлено стрімким знелюдненням російського Зауралля. Розуміння причин зростаючої зовнішньополітичної агресивності РФ є актуальним для усвідомлення стратегії дій цієї країни у тривалій історичній перспективі.

Ключові слова: Російська Федерація, Україна, демографічна криза, гібридна агресія, експансія, зовнішня політика, внутрішня політика, еміграція, національний склад, мобілізаційний потенціал, соціальні програми, ресурси.

Iryna Pavlenko

THE INFLUENCE OF THE SOCIAL AND DEMOGRAPHIC CHANGES IN RUSSIA ON ITS FOREIGN POLICY

The aggressive foreign policy and attempts of “imperial revanche” of the Russian Federation of the recent years are based, first of all, on internal factors. One of them is the deep demographic crisis, which (for a variety of reasons) has no chance to be solved. In the article it has been argued that one of the causes of the hybrid aggression against Ukraine, and aggressive impact on the neighboring states – Belarus and Moldova – is the struggle for increase of resources. It looks like a new “colonial conquest”, only in the Western direction this time, caused by a fast decrease of Russian population in Transurals.

The understanding of these reasons of the growing aggression of the Russian foreign policy is important for the future analysis in the long term perspective.

Keywords: Russian Federation, Ukraine, demographic crisis, hybrid aggression, expansion, foreign policy, internal policy, emigration, ethnic, mobilizable resources, social programs, resources.

Павленко Ірина Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник керівника Центру досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень

Чинники, які зумовлюють агресію Російської Федерації на міжнародній арені, що останніми роками зростає, мають як зовнішньополітичну природу, так і внутрішню. Одним із основних внутрішніх стимулів політики зовнішньої експансії поряд із негативними особливостями економічного розвитку Росії є ще більш негативні тенденції у демографічній площині.

Проблеми, що стосуються відтворення населення та соціальної зумовленості цього процесу, у російському експертному середовищі є питанням, яке розділяє науковців на тих, хто намагається дослідити та спрогнозувати демографічні ризики й загрози для РФ, і тих, хто, обслуговуючи офіційну російську пропаганду, прагне приховати негативні тенденції в цій сфері. І ті, й інші використовують у своїх роботах однакові

соціологічні дані (насамперед Федеральної служби державної статистики – Росстату) з тією різницею, що опозиційні дослідники піддають соціологічні матеріали та методи їх збирання критичному аналізу.

Серед російських науковців, які досліджують сучасні демографічні проблеми РФ, у першу чергу хотілось би згадати голову Спостережної ради Інституту демографії, міграції та регіонального розвитку Юрія Крупнова; директора Інституту демографії НДУ ВШЕ Анатолія Вишневського, співробітників цього ж інституту Сергія Захарова й Катерину Щербакову; Ігоря Єфремова; Жанну Зайончковську з Центру міграційних досліджень; завідувача кафедри соціології, сім'ї й демографії соціологічного факультету МДУ ім. Ломоносова Анатолія Антонова та представницю цієї ж

кафедри Ольгу Лебедь; наукового директора незалежного Інституту родини та демографії Ігоря Белобородова.

Варто зазначити, що російські демографи та соціологи, досліджуючи російське суспільство та його трансформацію, переважно аналізують, як ці зміни впливають на економічний розвиток РФ, вивчають проблеми заселення Сибіру та Далекого Сходу, поодинокі науковці звертають увагу на проблеми забезпечення обороноздатності країни. Проте вплив демографічного чинника на зовнішню політику Росії, як правило, не розглядається. Однак ігнорувати його не можна, оскільки такий вплив не може не існувати. Усе сказане також стоїть і експертів з інших країн.

Згідно з даними Федеральної служби державної статистики чисельність населення РФ на 1 січня 2016 р. становила 146,52 млн чол. (разом із населенням окупованих АРК та м. Севастополь, а це більше 2 млн чол.) і на 0,17 % перевищувала показники 2015 р., проте була нижчою від показників початку 2000 р. (146,89 млн чол.) – моменту, коли В. Путін прийшов до влади [1]. Хоча останні роки дали невеликий демографічний приріст, експерти відзначають, що важливу складову цього зростання становили мігранти (біля 300 тис. чол. щорічно прибували до РФ у період з 2011 по 2014 рр. [2]), проте в 2015 р. ці показники також знизилися. З 1992 по 2015 рр. частка Росії у населенні світу скоротилася з 2,8 % до 2 % [3]. Ураховуючи той факт, що людський ресурс є одним із основоположних факторів, який визначає світовий вплив, або, як люблять казати в самій Росії, «велич» держави, таке падіння не відповідає амбіціям країни на геополітичне лідерство. Про це 27 жовтня 2016 р. під час свого виступу у «Валдайському клубі» казав також і В. Путін [4].

Основні причини зменшення чисельності громадян РФ такі:

- **низька народжуваність.** Протягом тривалого періоду (1993–2013 рр.) у РФ вмирало людей більше, ніж народжувалося. У 2014 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в Росії становив приблизно 1,7 % на одну жінку. А в 2015 р. дітей народилося на 0,2 % менше, ніж 2014 р. [5]. Навіть за оптимістичними прогнозами Росстату до 2030 р. сумарний коефіцієнт народжуваності в РФ перебуватиме в діапазоні 1,701–2,017 [6]. За останні 15 років чисельність підлітків також скоротилася. Станом на 2015 р. це скорочення сягнуло 40 % [7]. Таким чином, уже через 7 років кількість молодих людей (віком від 15 до 29 років) зменшиться до 25 млн (сьогодні їх біля 30 млн). Наслідком такого процесу стане демографічний «провал» уже в 2025–2030 рр. [8];
- **коротка тривалість життя.** Якщо в 1990–1991 рр. середня тривалість життя в РФ становила

68 років [9], то сьогодні (за даними ОБСЄ) цей показник знаходиться на рівні 63 років [10]. Щоправда, за офіційними даними Федеральної служби державної статистики, у 2015 р. середня тривалість життя була на рівні 71,39 років. Але в будь-якому разі – це вкрай низькі показники. Крім того, для Росії властивий величезний (майже 11 років) розрив між середньою тривалістю життя чоловіків (за даними Федеральної служби державної статистики за 2015 р. – це 65,9 років) і жінок (76,7 років) [11];

- **висока смертність.** Так, якщо в 1988 р. смертність становила 1,5 млн чол., то в 2013 р. (найбільш благополучний рік путінської епохи) – майже 1,9 млн чол. [2]. У 2015 р. цей показник зріс на 5,2 % порівняно із 2014 р. Причому основний приріст відбувся через зростання смертності у віковій групі від 30 до 45 років. За даними, наведеними в доповіді ОБСЄ, смерть приблизно третини російських чоловіків була пов'язана з алкоголем [10].

У квітні 2015 р. Інститут соціального аналізу та прогнозування Російської академії народного господарства та державної служби при Президенті РФ опублікував бюлетень, в якому, зокрема, йшлося про прискорення темпів зниження чисельності населення у віковій групі 20–64 роки протягом 2014–2017 рр. порівняно з 2012–2013 рр. Середньорічний темп зниження – 0,7 % [12].

Скорочення чисельності населення працездатного віку є, звісно, вкрай негативним чинником для розвитку економіки. Очікується, що вже у 2020 р. працездатне населення Росії скоротиться на 7–8 млн чол., а до 2050 р. – більше ніж на 26 млн [13]. Єдиним плюсом цього скорочення є відповідне, незважаючи на економічну кризу, зниження безробіття до 5,3 % [14].

На думку голови Спостережної ради Інституту демографії, міграції та регіонального розвитку Ю. Крупнова, **на кінець ХХІ ст. населення Росії становитиме лише 80 млн чол.** [15];

- **еміграція та соціальний склад емігрантів.** Для Росії – країни із середньою густиною населення 8 осіб на 1 км² – зростаючий рівень еміграції є загрозою національній безпеці. Обсяги російської еміграції та соціальний склад емігрантів унаслідок низки об'єктивних причин визначити вкрай складно. Найбільш точну, наскільки це можливо, інформацію з цього питання дає порівняння статистичних даних РФ та інших країн, до яких громадяни Росії в'їжджають.

За даними і російської, і зарубіжної статистики, еміграційний потік із РФ характеризується наявністю осіб молодого віку, які мають високий освітній рівень. Якщо серед усіх громадян Росії в 2014 р. вищу або неповну вищу освіту мали 13 %

людей, то серед емігрантів таких осіб більше ніж 30 %. Причому в розвинуті демократичні країни виїжджають саме люди з вищою освітою. Так, частка освічених російських емігрантів до Австралії становила 60 %, Канади – 59 %, США – 48 %, Ізраїлю – 32,5 %. Жінок серед емігрантів більше, ніж чоловіків [16].

Еміграція призводить не лише до зменшення частки освічених громадян, молоді, представників середнього класу в самій Росії. Змінюється соціальний настрій суспільства, його здатність до розвитку, до протестних дій, до опору. Крім того, виїжджають жінки, молодь – усі ті, хто міг би народжувати дітей у самій Росії.

Інший важливий складник демографічних проблем РФ, які не мають перспектив вирішення, – це **нерівномірне розселення населення**.

На сьогодні за Уралом проживає лише 30 млн чол., і ця цифра продовжує зменшуватися [17]. У деяких суб'єктах РФ демографічна ситуація особливо складна. Так, за останні 15 років більше ніж на 15 % скоротилася чисельність населення у Республіці Комі, Камчатському краї, Архангельській, Магаданській, Мурманській та Сахалінській областях. На 10–15 % – у Республіках Карелія та Мордовія, Республіці Саха, Приморському та Хабаровському краях, Амурській, Володимирській, Ивановській, Кіровській, Костромській, Курганській, Курській, Новгородській, Псковській, Рязанській, Смоленській, Тамбовській, Тверській, Тульській та Читинській областях [9]. Згідно з даними Росстату, якщо в 2014 р. загальне скорочення чисельності населення у суб'єктах Федерації досягло 49 %, то в 2015 р. – уже 61 % [18].

Національний склад населення, як РФ загалом, так і її окремих регіонів, також змінюється. Чисельність громадян РФ, які вважають себе за національністю росіянами, зменшилась із 115 млн осіб у 2002 р. до 111 млн осіб у 2010 р. (за даними Всеросійського перепису населення) [19].

Спостерігається т. зв. «вимивання» росіян із багатьох національних республік РФ. Цей процес відбувається внаслідок приросту населення майже виключно за рахунок збільшення чисельності представників місцевих народів, крім того, через економічні чинники й загальну атмосферу міжетнічних відносин у регіонах. Ідеться в першу чергу про Чечню, Інгушетію, Республіку Тива, Дагестан, Північну Осетію, Кабардино-Балкарію, Карачаєво-Черкесію, Якутію, Бурятію [20].

Одним із наслідків демографічної кризи в Росії експерти називають зміни в майбутньому *етнічно-конфесійному складі населення*. Зокрема, робиться прогноз, що до 2030 р. кожен п'ятий мешканець Росії буде сповідувати іслам [21].

Звісно, керівництво РФ намагається якось вирішувати демографічні проблеми. Проте складається враження, що без особливого ентузіазму з огляду на розуміння природної неможливості подолання цієї кризи. Зокрема, у 2014 р. президент РФ доручив створити умови для «підвищення мобільності громадян». Для реалізації цього розпорядження уряд затвердив відповідний план заходів на 2014–2018 рр.; Комісія з міграції Ради з міжнародних відносин при президенті РФ підготувала пропозиції з колонізації малонаселених районів Далекого Сходу та Сибіру. Проте ні ці програми, ні інші заходи із стимуляції зростання народжуваності (як-от, упровадження т. зв. материнського капіталу) через різні об'єктивні обставини не могли змінити тенденцію до зменшення населення РФ.

Об'єктивна неможливість вирішення зазначених основних демографічних проблем РФ та економічна неефективність (коли витрати значно перевищують отриманий результат) будь-яких соціальних програм, спрямованих на їх вирішення, спонукали до певних змін у внутрішній та зовнішній політиці РФ.

1. Так, зменшення чисельності громадян логічно зменшує і мобілізаційний потенціал російської армії (очікується, що в 2050 р. 18-річних у країні буде лише біля 300 тис. чол.) [22]. Експерти називають демографічні проблеми визначальним чинником останньої військової реформи у РФ – збільшення частки контрактників і зростання витрат на переозброєння російської армії (до 2020 р. 80 % російської армії та флоту має бути переоснащено) [23].

2. Тенденція до зростання частки неросійського (за національністю) та неправославного (за віросповіданням) населення РФ змінює саму концепцію розуміння російської державності, призводить до чергового переписування історії та пропаганди наповненого новим змістом поняття «россияне», яким фактично має бути замінене інше самовизначення – «русские».

З цієї метою президент РФ В. Путін підтримав пропозицію Ради з міжнародних відносин при президенті РФ щодо розробки законопроекту про російську націю. Також 2016 р. Путін підтримав ідею проведення Року єдності російської нації. Раніше (2012 р.) наказом президента була затверджена «Стратегія державної національної політики Російської Федерації на період до 2025 року».

Концепт «російської нації» по суті є аналогом конструкції «радянський народ» і спробою «ініціативою зверху» створити політичну російську націю на багатонаціональній основі. Усі ці ініціативи були неоднозначно сприйняті російським суспільством. Найбільше критики пролунало з боку російських етнічних націоналістів, які побоюються, що боротьба за єдність народів призведе до підриву привілейованого становища тих, хто

вважає себе «руськими». Тут можна також згадати реакцію С. Говорухіна (голова комітету Держдуми РФ з культури), який назвав визначення «россиянин» огидним [24]. Як наслідок, уже в березні 2017 р. робочою групою з підготовки концепції цього законопроекту було прийняте рішення про його перейменування в Закон «Про основи державної національної політики», оскільки російське суспільство, за словами керівника групи академіка Валерія Тишкова, виявилось неготовим до «сприйняття такого поняття, як єдина нація, що об'єднує всі національності» [25].

3. Найбільш уразливими в питаннях безпеки є регіони, що межують із КНР. Хоча сьогодні офіційна статистика РФ не засвідчує наявності критичної тенденції заселення прикордонних територій китайцями, однак страх перед цим є одним із найбільших, які поширюються серед населення РФ, і, вочевидь, не безпідставно, оскільки неофіційне заселення прикордонних регіонів насправді існує. Однозначно, уже нині йдеться про економічну експансію КНР у регіоні.

Відомий у Росії демограф, директор Інституту демографії НДУ ВШЕ, професор А. Вишневський вважає, що рано чи пізно відбудеться заселення Далекого Сходу РФ та Сибіру китайцями, і запобігти цьому процесові неможливо [26].

4. Концентрація більшості населення РФ у європейській частині країни та загроза у майбутньому втратити Далекий Схід і, ймовірно, частину Сибіру через демографічну та економічну кризи всередині Росії та експансію КНР логічно мали поставити перед російським керівництвом стратегічне завдання щодо збільшення власного монопольного політичного та економічного впливу в суміжних європейських країнах, у першу чергу в Україні, Білорусі та Молдові. Фактично йдеться про спроби здійснення нової колонізаторської політики, але вже у західному напрямку. Важливе значення також має і той факт, що, на відміну від власного Далекого Сходу, який Росія втрачає, Україна, Білорусь та Молдова мають порівняно добре розвинену інфраструктуру, економічний ресурс та краще заселені.

Гібридна експансія РФ проти зазначених країн дозволить також збільшити кількість працездатного населення, задіяного в економіці Росії, та вирівняти її національно-конфесійний склад за рахунок місцевого слов'янського православного населення.

5. Експансіоністська політика РФ зумовлена не лише прагненням «відродити Російську імперію» та повернути собі роль глобального лідерства часів СРСР, але й цілком об'єктивними економічними та демографічними внутрішніми чинниками. З цього можемо зробити висновок, що Україна (незалежно від того, хто стоятиме на чолі Російської

держави) у перспективі залишатиметься об'єктом російської експансії в різних її формах та виявах. Існує також досить велика вірогідність того, що надалі агресивна політика РФ щодо України лише зростатиме, принаймні доти, доки не будуть вичерпані внутрішні російські ресурси (у т. ч. – людські), необхідні для її проведення.

Іншим важливим чинником російської експансії у західному напрямку є успішне поширення впливу РФ на сусідні з Україною держави – Республіку Молдова та Республіку Білорусь. Ми вже сьогодні є свідками наростання агресивної експансіоністської політики РФ проти цих країн, намагання посилити в них російську економічну та військову присутність, а також втручання у внутрішньополітичні справи.

6. Хоча нині соціально-демографічна вразливість Росії та економічні проблеми є основними внутрішніми передумовами зовнішньополітичної агресії РФ, у майбутньому вони стануть головними чинниками її стримування. Вичерпання ресурсу російської експансії в західному напрямку може бути прискорене ефективною політикою стримування з боку НАТО і ЄС, зокрема впливом економічних санкцій і продовженням зовнішньополітичної ізоляції РФ у чутливих для неї форматах, як-от ООН, Рада Європи, G8.

Демографічний аспект як внутрішній фактор причин гібридної агресії РФ проти нашої країни і, вже можна з упевненістю говорити, сусідніх з нами держав – Білорусі та Молдови залишається ще малодослідженим. Проте цей аспект є важливим з огляду на завдання та цілі вироблення стратегії захисту національних інтересів України й розуміння того, що гібридна війна Росії проти нашої держави зумовлена не лише політикою режиму Путіна, але й низкою об'єктивних внутрішніх чинників, у т. ч. демографічних.

Список використаних джерел

1. Население большей части регионов России сократилось в 2015 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ru/society/02/02/2016/56af54e99a79470373d0bd7d>
2. Экономика тянет демографию вниз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rosbalt.ru/blogs/2016/03/29/1502012.html>
3. Ефремов И. Кто нарушил этническое равновесие в России? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://demreview.hse.ru/data/2016/07/04/1116624186/DemRev_3_1_2016_94-113.pdf
4. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kremlin.ru/events/president/news/53151>
5. Щербакова Е. В 2015 году число родившихся снизилось на 0,2 % [Електронний ресурс] // Демоскоп Weekly. – 2016. – 7–20 марта. – № 677–678. – Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2016/0677/barom03.php>

6. Суммарный коэффициент рождаемости [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography/#

7. Эксперты прогнозируют резкое снижение рождаемости в России в ближайшие годы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2015/0653/rossia01.php#7>

8. Белобородов И. Российская нация может исчезнуть уже через столетие [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.aif.ru/society/healthcare/igor_beloborodov_rossiyskaya_naciya_mozhet_ischeznut_uzhe_cherez_stoletie

9. Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya25.htm>

10. The Times : население России сократится к 2050 году в два раза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://tvrain.ru/news/the_times_naselenie_rossii_sokratitsja_k_2050_godu_v_dva_raza-393264/

11. Статистика : Продолжительность жизни в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ruxpert.ru/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0:%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B6%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B8_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

12. Экономический кризис – социальное измерение [Электронный ресурс] // Информационно-аналит. бюл. – 2015, март. – Режим доступа : <http://www.ranepa.ru/images/docs/bulleten/bulletin-1.pdf>

13. Демографический кризис в Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8

14. Безработица в России : Вакансий много, а в кошельке – пусто [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kp.ru/daily/26570/3586470/>

15. Юрий Крупнов выступил на собрании Ассоциации многодетных семей Московской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.idmrr.ru/news/01516.html>

16. Воробьева О. Д., Гребенюк А. А. Эмиграция из России в конце XX – начале XXI века [Электронный ресурс] : анализ. доклад. – М., 2016. – Режим доступа : <https://komitetgi.ru/analytics/2977/>

17. Неприятный западный дрейф [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2003/095/tema02.php>

18. Национальный состав России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.statdata.ru/nacionalnyj-sostav-rossii>

19. Выдавливание русских из национальных республик РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sputnikpogrom.com/ussr/38375/russians-not-welcome/#.V-khtNSLRkg>

20. Мусульмане хотят другой русский мир [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ng.ru/ng_religii/2015-03-18/3_musulmane.html

21. Медков В. Демография и вооруженные силы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://demographia.net/demografiya-i-vooruzhennye-sily>

22. Путин : В России до 2020 года завершится полное перевооружение армии и флота [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gordonua.com/news/worldnews/putin-v-rossii-do-2020-goda-zavershitsya-polnoe-perevooruzhenie-armii-i-flota-149276.html>

23. Говорухин раскритиковал слово «россиянин», в Кремле не комментируют [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://easaily.com/ru/news/2016/11/17/govoruhin-raskritikoval-slovo-rossiyanin-v-kremle-ne-kommentiruyut>

24. Закон о российской нации переименовали из-за «неготовности общества» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/58be037c9a7947ec1775ca3e>

25. Профессор Вишневецкий : Россию ждет миграционный взрыв [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bbc.com/russian/society/2016/03/160321_demography_vishnevsky_interview

References

1. Naselenie bolshey chasti regionov Rossii sokratilos v 2015 godu [The population of most of the regions of Russia declined in 2015]. (n.d.). *rbc.ru*. Retrieved from <http://www.rbc.ru/society/02/02/2016/56af54e99a79470373d0bd7d> [in Russian].

2. Ekonomika tyanet demografiyu vniz [Economy pulls demographics down]. (n.d.). *rosbalt.ru*. Retrieved from <http://www.rosbalt.ru/blogs/2016/03/29/1502012.html> [in Russian].

3. Efremov, I. Kto narushil etnicheskoe ravnovesie v Rossii? [Who violated the ethnic balance in Russia?]. (n.d.). *demreview.hse.ru*. Retrieved from https://demreview.hse.ru/data/2016/07/04/1116624186/DemRev_3_1_2016_94-113.pdf [in Russian].

4. Zasedanie Mezhdunarodnogo diskussionnogo kluba «Valday» [Meeting of the International Discussion Club «Valday»]. (n.d.). *kremlin.ru*. Retrieved from <http://kremlin.ru/events/president/news/53151> [in Russian].

5. Scherbakova, E. (2016, 7–20 Mar.). V 2015 godu chislo rodivshihnya snizilos na 0,2 % [In 2015, the number of births decreased by 0.2 %]. *Demoscope Weekly*, № 677–678. *emoscope.ru*. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/2016/0677/barom03.php> [in Russian].

6. Summarniy koeffitsient rozhdaemosti [The aggregate birth rate]. (n.d.). *gks.ru*. Retrieved from http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/demography/# [in Russian].

7. Eksperty prognoziryuyut rezkoe snizhenie rozhdaemosti v Rossii v blizhayshie godyi (2015, 7–20 Sept.) [Experts predict a sharp decrease in the birth rate in Russia in the coming years]. *Demoscope Weekly*, № 653–654. *demoscope.ru*. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/2015/0653/rossia01.php#7> [in Russian].

8. Beloborodov, I. Rossiyskaya natsiya mozhет ischeznut uzhe cherez stoletie [The Russian nation can disappear after a century]. (n.d.). *aif.ru*. Retrieved from http://www.aif.ru/society/healthcare/igor_beloborodov_rossiyskaya_naciya_mozhet_ischeznut_uzhe_cherez_stoletie [in Russian].
9. Kontsepsiya demograficheskoy politiki Rossiyskoy Federatsii na period do 2025 goda [Concept of the demographic policy of the Russian Federation for the period up to 2025]. (n.d.). *demoscope.ru*. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya25.html> [in Russian].
10. The Times : naselenie Rossii sokratitsya k 2050 godu v dva raza [The Times : The Russian Population may drop to half by 2050]. (n.d.). *tvrain.ru*. Retrieved from https://tvrain.ru/news/the_times_naselenie_rossii_sokratitsya_k_2050_godu_v_dva_raza-393264/ [in Russian].
11. Statistika : Prodolzhitelnost zhizni v Rossii [Statistics : Lifetime in Russia]. (n.d.). *ruxpert.ru*. Retrieved from http://ruxpert.ru/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0:%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B6%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D0%B8_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8 [in Russian].
12. Ekonomicheskij krizis – sotsialnoe izmerenie : informatsionno-analit. byull [The economic crisis – social dimension. Information and analytical bulletin]. (2015, March). *ranepa.ru*. Retrieved from <http://www.ranepa.ru/images/docs/bulleten/bulletin-1.pdf> [in Russian].
13. Demograficheskij krizis v Rossiyskoy Federatsii [Demographic crisis in the Russian Federation]. (n.d.). *ru.wikipedia.org*. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8 [in Russian].
14. Bezrobotitsa v Rossii : Vakansiy mnogo, a v koshelke – pusto [Unemployment in Russia : There are a lot of vacancies, but in the wallet – it's empty]. (n.d.). *kp.ru*. Retrieved from <http://www.kp.ru/daily/26570/3586470/> [in Russian].
15. Yuriy Krupnov vyistupil na sobranii Assotsiatsii mnogodetnyh semey Moskovskoy oblasti [Yuriy Krupnov spoke at the meeting of the Association of multi-child family of the Moscow Region]. (n.d.). *idmrr.ru*. Retrieved from <http://www.idmrr.ru/news/01516.html> [in Russian].
16. Vorobeva, O. D., & Grebenyuk, A. A. (2016). Emigratsiya iz Rossii v kontse XX – nachale XXI veka : analit. doklad [Emigration from Russia at the end of the 20th century in the early 21st century. Analytical report]. *idmrr.ru*. Retrieved from <https://komitetgi.ru/analyt-ics/2977/> [in Russian].
17. Nepriyatnyiy zapadnyiy dreyf [Unpleasant Western drift]. *Demoscope Weekly*, 2003, 1–19 January, № 95–96. *demoscope.ru*. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/2003/095/tema02.php> [in Russian].
18. Natsionalnyiy sostav Rossii [The Ethnic of Russia]. (n.d.). *statdata.ru*. Retrieved from <http://www.statdata.ru/nacionalnyj-sostav-rossii> [in Russian].
19. Vydavlivanie russkih iz natsionalnyh respublik RF [Running of Russians from the national republics of the Russian Federation]. (n.d.). *sputnikipogrom.com*. Retrieved from <http://sputnikipogrom.com/ussr/38375/russians-not-welcome/#.V-khtNSLRkg> [in Russian].
20. Musulmane hotyat drugoy russkiy mir [Muslims want another Russian world]. (n.d.). *ng.ru*. Retrieved from http://www.ng.ru/ng_religii/2015-03-18/3_musulmane.html [in Russian].
21. Medkov, V. Demografiya i vooruzhennyye sily [Demographics and Armed Forces]. (n.d.). *demographia.net*. Retrieved from <http://demographia.net/demografiya-i-vooruzhennyye-sily> [in Russian].
22. Putin : V Rossii do 2020 goda zavershitsya polnoe perevooruzhenie armii i flota [Putin : In Russia, until 2020, the absolute rearmament of the army and navy will be completed]. (n.d.). *gordonua.com*. Retrieved from <http://gordonua.com/news/worldnews/putin-v-rossii-do-2020-goda-zavershitsya-polnoe-perevooruzhenie-armii-i-flota-149276.html> [in Russian].
23. Govoruhin raskritikoval slovo «rossiyanin», v Kremle ne kommentiruyut [Govoruhin criticized the word “russian”. There are no comments in the Kremlin]. (n.d.). *eadaily.com*. Retrieved from <https://eadaily.com/ru/news/2016/11/17/govoruhin-raskritikoval-slovo-rossiyanin-v-kremle-ne-kommentiruyut> [in Russian].
24. Zakon o rossiyskoy natsii pereimenovali iz-za «negotovnosti obshchestva» [The law about the Russian nation was renamed because «the society isn't ready»]. (n.d.). *rbc.ru*. Retrieved from <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/58be037c9a7947ec1775ca3e> [in Russian].
25. Professor Vishnevskiy : Rossiyu zhdet migratsionnyiy vzryv [Professor Vishnevskiy : Russia is waiting for a migration outbreak]. (n.d.). *bbc.com*. Retrieved from http://www.bbc.com/russian/society/2016/03/160321_demography_vishnevsky_interview [in Russian].